

SAMBAID SAJA AASTA TAGANT. ÜKS VÄHEM UURITUD JA TEADVUSTATUD STIILINÄHTUS EESTI 20. SAJANDI ALGUSE ARHITEKTUURIS

Oliver Orro

Üks 2016. a palju tähelepanu pälvinud restaureeritud objekt on Tallinna Arsenali hoone Erika tänaval. See hiiglaslik punastest tellistest maja oma võimsa keskse kolossaalorderis portikusemotiiviga näib esmapilgul raskesti dateeritav. Tegelikult on see üks kõige stiilsemaid näiteid Eestis peamiselt viimastel esimese maailmasõja eelsetel aastatel ja sõja ajal levinud uusklassitsismist.

Lõpuni valmis ehitatuna ehk üleni krohvitud oleks mõjunud hoone, mille eeskujud olid projekti seletuskirja kohaselt Peterburi kasarmud, täiesti klassitsistlikuna. Seda nähtust on arhitektuuriajaloo nimetatud ka juugendijärgseks uusklassitsismiks, kuid Eestis esines see pigem juugendiga samal ajal.

Ühelt poolt on sellise stilistika viljelemise põhjus tõepoolest soov ületada juugendi vabavormiline mänglevus, mis – eriti oma äärmuslikus vormis – näis paljudele maitset vastuvõetamatu või vähemasti teatud hoonetüüpide puhul raskesti rakendatav. Teisalt on selle taga ajajärgule omane poliitiline ja sotsiaalne kontekst. Kohalikele venelastele meenus klassitsism võitu Napoleoni üle, mille 100. aastapäeva 1912. a suurejooneliselt tähistati; Aleksander I ajastu ja Vene ampiiri suhtes oli teatud haritlas- ja sõjaväeringkondades sel ajajärgul laiemaltni tugev nostalgia. Baltisakslastele seostus klassitsism seevastu mõisakultuuri kuldajaga 19. saj algul, mil nende ühiskondlikud privileegid polnud veel kahtluse alla seatud. Mõisaarhitektuuris on klassitsismi seesuguse tõlgenduse ilmekaim illustratsioon Kumna mõisa uuem peahoone (arvatavalt 1913).

Kuna klassitsismilaine ei ilmnenu sel ajal jõuliselt mitte üksnes Venemaal, vaid ka paljude teiste riikide arhitektuuris ning see oli väga populaarne just Skandinaavias ja Soomes, sobis säärane rangejooneline ehituskunst ka Põhjamaade-orientatsiooniga Eesti haritlaskonnale. Nii näeb uusklassitsismi juugendiga segatuna Armas Lindgreni ja Wivi Lõnni kavandatud Estonia teatri- ja kontserdimaja juures. See pidi oma heledate krohvifassaadidega vastanduma kõrval asuva saksa teatri raskepärasele looduskivile. Lisaks on 20. saj alguse uusklassitsismis nähtud lihtsalt historitsismi viimast arengujärku.

KOOLIMAJAD

Sageli peeti lakoonilist ja asjalikku, samas olemuselt suurtele ja tõsistele hoonetele sobivat uusklassitsismi ko-

haseks just mitmesuguste koolimajade puhul, ennekõike linnades. Õnnestumisterikas oli selles laadis töötades Riia õpperingkonna arhitekti Aleksei Kieselbaschi looming. Tema Eestis asuvatest töödest kõige muljetavaldavam on Rakvere Õpetajate Seminari hoone (1913–1915), mille puhul seguneb klassitsism (just varaklassitsismis armastatud altaanrõdu jms võtted) neorenessanslike joontega.

Klassikalise linnaplaneerimise võttestikust pärineb ka Rakvere kesklinnast seminari poole sirutuv ja selle kui haridusasutuse rolli esile tõstev pikk puistee, nn Seminari telg kui Eesti tolle aja linnaehituse üks suurejoonelisemaid looduses teostatud ettevõtmisi. Seoses linnade ja seal asuvate avalike hoonete mastaabi kasvuga tundusid valgustusajastut meenutav korrastatus, sümmeetria ja samas muljetavaldavate panoraamide lavastamise püüde heade alusprintsipiidena, millest lähtuda. Nii saame rääkida uusklassitsismist ka tolle ajastu linnaplaneerimises, seda eelkõige Venemaal ja Saksamaal.

Kieselbaschi käsi on mängus veel Valga Poeglaste Gümnaasiumi maja juures, mida tuleb pidada mitme arhitekti ühisloomeks (1915, lisaks Kieselbaschile ka Georg Hellat ja lätlane Eizens Laube). Lihtsat ja peaaegu et stiilivaba, kuid siiski klassitsistlikust vormikultuurist kantud arhitektuuri esindab Hellati kavandatud Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumi hoone (projekt 1913, valmis 1921), praegune Miina Härma Gümnaasium Tartus.

Hellat, kes oma hilisemas loomingus armastaski puhast vormi ja peaaegu dekoorivabu fassaade, on kavandanud ka Tallinna Kalamaja Algkooli (nüüd põhikool) hoone (1915). Rikkalikuma vormikõnega, samas oma üsna rohke ja tugevasti reljeefse dekooriga isegi veidi raskepärasesena tundub arhitektuurikonkursi võidutõona (1912) Aleksander Rosenbergi kavandatud Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsgümnaasium (vt foto lk 49), nüüd Tallinna Inglise Kolledž (lõpliku projekti väljatöötamisel abistas Erich Jacoby, valmis 1916). Väga lihtsate vahenditega on soliidisena mõjuva maja suutnud luua Riia arhitekt Otto Hoffmann, kes kavandas Tartu ülikooli loodusteaduste õppehoone Vanemuise tänaval (1915).

Pisut teisenenuna jätkus sarnane suundumus kooliarhitektuuris ka 1920. aastail. Selle esinduslikumad näited on Artur Perna kavandatud Tallinna 21. Kool (1922–1924) ja selle väiksem kaksikveli, Haapsalu

(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

(1) Rakvere Õpetajate Seminari asetus maastikul rõhutab hariduse väärtust ja õpetajakutse erilist väärikust. Foto SA Virumaa Muuseumid
 (2) Valga Peeglaste Gümnaasium ehk Valge maja Valgas on väga lihtsate vahenditega loodud soliidne hoone. Foto Eesti Rahva Muuseum
 (3) Aia (nüüd Vanemuise) tänava õppehoonesse Tartus oli algusest peale projekteeritud ka loodusloomuuseum. Foto Eesti Arhitektuurimuuseum
 (4) Valga Saksa pank oli esimene maja Eestis, mille kavandamises osales meie ehituskunsti tulevane suurmees Herbert Johanson. Foto Valga Muuseum
 (5) Narva-Jõesuu kuursaali arhitektuuris on nii klassitsistlikke kui ka barokseid jooni. Kahjuks seisab hoone tänapäeval varemeis. Foto Narva Muuseum

(6)

(6) Kaunid suplejad Pärnu vesiravila ees 1930. aastail. Hoone on üks sõdadevahelise aja uusklassitsismi kõige rangemaid näiteid. Foto Eesti Arhitektuurimuseum

Wiedemanni Gümnaasium (nüüdne Läänemaa Ühisgümnaasium). Sarnast stilistilist arsenalit on sama arhitekt kasutanud Tallinna projekteeritud Nõmme Rinnalaste ja Emade Kodu (1924–1925) arhitektuuris, kuid siin lisandub selgelt barokiseeriv nüanss. Toetumine baroki pärandile oli 1920. aastate traditsionalismis tavaline. Kui aga enamjaolt lähtuti kohalikust tüüakast ja maalähedasest *urbaltisch*-traditsioonist (eesti k 'vanabalti'), siis Perna on kavandanud Euroopa kõrgarokki eeskujudele tugineva paleeliku hoone.

Perna töölaualt pärit korterelamutest on kõige selgelt uusklassitsismist kantud Laenupanka majana tuntud hoone (1923) aadressil Suur-Karja 18 Tallinnas. Selle algne mansardkatuse andis hoonetele siiski teatud barokse varjundi. Tartus esindab hilist uusklassitsismi Lina tänava koolimaja (1925, Anatoli Podtšekajev, nüüdne Tartu Karlova Kool). Klassitsismi mõningast mõju näeb mitmes Haridusministeeriumi arhitekti Tõnis Mihkelsoni varasemas töös. Selle rea lõppu seaksin August Tauki kavandatud Jõhvi Algkooli (1929).

PANGAD JA KUURORT

Ajatut ilu ja väarikust väljendav uusklassitsism sobis ka sellisele soliidsust ja usaldusväärust sugereerivale arhitektuurizannile nagu pangahooned. Aleksandr Jaroni kavandatud pangamaja puhul (1911–1912) Suur-Karja 7 Tallinnas ei lase fassaadidel eksponeeritud looduskivist tulenev tume üldmulje uusklassitsismil nii selgelt esile tulla kui Valga Saksa panga juures (Wilhelm Roessler ja Herbert Johanson, 1912). Muidugi on nende hoonete

arhitektuuris ka juugendlikke jooni ja selliseid ilminguid ongi hakatud kutsuma juugendklassitsismiks.

Samuti ehitati villa Wisnari 7 Tallinnas (praegune prokuratuurihoone) arhitekt Mihai (?) Betaki projekti järgi 1914. a ümber pangamajaks. Sealjuures on fassaadide käsitlus pigem klassitsistlik, hoone üldkompositsioonis avaldub aga juugendile omane asümmeetria. Klassitsismist lähtuvaid pilastrimotiive võib ära tunda mitme Karl Burmani kavandatud, muide üsna selgelt juugendliku kortermaja juures.

Soome arhitekti Valter Thomé kavandatud Aino ja Oskar Kalda maja Tartu lähistel (1914, nüüd Tartu linna servas Raja tänaval) on imekena klassitsistlik väikevorm. Klassitsistlikke jooni on paljude puitmajade arhitektuuris Tartus, Pärnus, Tallinnas (krohvitud puitelamu Maakri 28, 1914, Erich Jacoby, mõne aasta eest hävinud) ja Rakveres (Võidu 34, 1912; ehitusmeister Reinhold Veigeli maja Võidu 51b, 1915; linnapea Anton Pedriksi maja Rohuaia 13, Artur Perna, 1914 jt).

Peterburis, kus neoklassitsism haakus linna vanade ehitustraditsioonidega, rakendati seda palju. Nii pole imestada, et Poola päritolu, ent Peterburis karjääri teinud arhitekt ja arhitektuuriajaloo õppejõud Marian Lalewicz kavandas sealsest maitsest lähtuvalt Narva-Jõesuu kuursaali (1912) klassitsistliku-baroksena. Uusklassitsistlikke ehitisi oli Narva-Jõesuu kuurordiarhitektuuris teisigi, kuid need on hävinud.

Vene arhitektuuriajaloolased on seda ajastut käsitledes eristanud klassitsiseerivat juugendit ja end juugendile selgelt vastandavat nn retrospektiivset neoklassitsismi,

kuid Eestis need siinkirjutaja meelest nii selgelt välja ei joonistu, sest siin esineb palju ambivalentseid üleminekuvariante. Kuurordiarhitektuuris rakendati uusklassitsismi – mõnevõrra saksamõjulisemas vormis – ka sõdadevahelisel ajal. Selle kõige kenam näide nii interjööri kui ka eksterjööri poolest on Pärnu vesi-mudaravila (Olev Siinmaa, Erich von Wolffeldt ja Aleksander Nürnberg, 1926–1927).

SÕJAVÄGI JA TÖÖSTUS

Peale Tallinna Arsenali ilmneb uusklassitsism väga selgelt veel mitme tsariaja lõpu sõjaväehoone arhitektuuris, näiteks artikli alguses nimetatud Tallinna Arsenaliga ehk algul allveelaevnike õppekompanii kasarmuks kavandatud hoonega samasse ansamblisse kuuluvate Miinisadama ehitiste fassaadidel. Stilistikalt sarnaseks võib pidada hulka praeguseks hävinud puitkasarmuid. Huvitav näide tolle aja nn kroonuklassitsismist on veel Rohuküla sõjasaadama ohvitseride kasiino, mida ettevaatlikult võiks seostada Aleksandr Jaroni nimega. Mõnevõrra teistsugust, kuid proportsioonikäsitusel ka juugendklassitsistlikku lähenemist esindab nn Uus kasarm Tallinnas Juhkentalis (Carl Jacoby (?), 1914) ja sellega natuke sarnane on muide Volta tehase peahoone (Hans Schmidt, 1915).

Esimese maailmasõja eel seostub uusklassitsism militaarehitiste puhul Venemaal valitsenud heroiliste ja patriootiliste meeleoludega, olles selgelt ideologiseeritud arhitektuur. Ohvitseride maitsele sobis selline stiil aga ka universaalsemalt ja nii näeme klassitsismilaine järeloomõju sõjaväearhitektuuris veel 1920. aastatel: kasarmud Rakveres (eriti just vägeva kolonnaadiga 2. suurtükiväe grupi kasarm, 1924), Tapal (soomusrongirügemendi kasarmud), Võrus (Taara kasarmud, praegune Kuperjanovi pataljoni) ja Tallinnas (kunagine mereväe ekipaaž Koplis).

Aleksandr Vladovski kavandatud sõjaväehospitali peahoone Juhkentalis (nüüd Kaitseväe peastaap) on hoogsam ja vormiderikkam. Peterburi Kunstiakadeemia haridusega arhitekt oskas akadeemilise vabadusega segada erinevaid ajaloolisi stiile sundimatuks tervikuks, kuid tema loominguga üldine vaimulaad tundub siiski olevat pigem emotsionaalselt barokne kui kainelt klassitsistlik.

Tsariaja lõpust tuleb nimetada veel üht olulist tööstuskompleksi: tunnustatud Peterburi arhitekti Aleksandr Dmitrijevi kavandatud Vene-Balti laevaehitustehase peahoone (1912–1913) Tallinnas Koplis seob uusklassitsistlikud võtted üllataval, kuid õnnestunud viisil krohvimata paekivipindadega. Rohkemal või vähemal määral klassitsistlikud on tehaseasula paljud puithooned, mille kavandas sama arhitekt koos Luka Knjazevi jt abilistega.

Kui mujal maailmas kasutati uusklassitsismi selle igavikulise mõõtme pärast 20. saj algul sageli ka sakraalarhitektuuris, siis meil puhtakujuliselt uusklassitsistlikke kirikuid pole. Stiili semantilise ruumi seda varjundit aitab esile tuua Kuressaare Kudjape kalmistu Wildenbergi kabel.

Teatud ajavahemike järel end arhitektuuris taas ilmutavast klassitsismist, mis avaldub samas iga kord nii

(7)

(8)

(9)

(7) Volta tehase peahoone 1920. aastate algul. Väidetavalt peeti maja 1990. aastail eksikombel stalinistlikuks ega võetud seepärast kaitse alla. Foto Eesti Rahvusraamatukogu (8) 2. suurtükiväe kasarm Rakveres oli ehitatud 1924. a. Projekteerija ei ole kindlalt teada, oletatud on Nikolai Thamm noorema autorsust. Foto SA Virumaa Muuseumid (9) Tallinna Arsenaliga samasse ansamblisse kuulusid tsariaegsed allveelaevnike puitkasarmud (hiljem mereväe ekipaaž), mis lammutati juba 1930. aastail. Foto SA Hiiumaa Muuseumid

nähtavate vormide kui ka tähendusvälja puhul mõneti erinevalt, on kirjutanud Leonhard Lapin. Seda nähtust Eesti arhitektuuriloos on oma töödes puudutanud veel Leo Gens, Karin Hallas-Murula, Mart Siilivask, Mart Kalm jt.

Ometi on selle stiilisuumumuse olemasolu ja ulatus olnud muinsuskaitsete ning laiemas ajaloo- ja arhitektuurihuviliste ringis seni vähem teadvustatud; hoonete kirjeldamisel, dateerimisel ja kontekstualiseerimisel esineb kohmakust ja isegi otseseid vigu. Arsenali restaureerimine aitab seda laia ja mitmetähenduslikku arhitektuurinähtust ehk aktualiseerida ja paremini mõista. Arsenal ei seisa üksi – 1910. ja 1920. aastate uusklassitsism on meile andnud palju esinduslikke ja oma üleajalises väärikuses praegugi kaunina mõjuvaid hooneid.